

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ВИЩОЇ ОСВІТИ У РІДКІСНИХ ВИДАННЯХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

REFLECTION OF HIGHER EDUCATION ISSUES IN RARE EDITIONS OF THE XIX – AND EARLY XX CENTURIES

У статті на основі аналізу рідкісних видань із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В.О. Сухомлинського розглянуто проблеми вищої освіти на українських землях у складі Російської імперії XIX – початку XX ст. Здійснено класифікацію зазначених видань за типами інформації. Охарактеризовано їх цінність як джерельної бази для наукових досліджень. Висвітлено вплив суспільно-політичних процесів на становище університетів, особливості регулювання їх діяльності з боку владних структур. Приділено увагу становленню та розбудові Харківського імператорського університету та Київського університету Св. Володимира як науково-освітніх центрів українських земель у складі Російської імперії.

Ключові слова: рідкісні видання, реформи, вища освіта, університети, жіноча освіта.

В статтє на основе анализа редких изданий из фонда Государственной научно-педагогической библиотеки им. В.А. Сухомлинского рассматриваются проблемы высшего образования на украинских землях в составе Российской империи XIX – начала XX вв. Осуществлена классификация указанных изданий по типам информации. Охарактеризована их ценность как комплекса источников для научных исследований. Освещены влияние общественно-политических процессов на положение уни-

верситетов, особенности регулирования их деятельности со стороны властных структур. Уделено внимание становлению и развитию Харьковского императорского университета и Киевского университета Св. Владимира как научно-образовательных центров украинских земель в составе Российской империи.

Ключевые слова: редкие издания, реформы, высшее образование, университеты, женское образование.

In the article on the basis of the analysis of rare editions from the fund of the V.O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical library of Ukraine considered the problems of higher education in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire of the 19th and early 20th centuries. Classification of these publications by types of information is carried out. Their value as a source for scientific researches has been characterized. The influence of socio-political processes on the situation of universities, especially the regulation of their activity by the authorities is highlighted. The attention was paid to the establishment and development of the Kharkov Imperial University and St. Volodymyr's University of Kyiv as the scientific and educational centers of Ukrainian lands within the Russian Empire.

Key words: rare editions, reforms, higher education, universities, women's education.

УДК 378:(94(477)):09«1800/1917»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085.2019.12-2.02>

Орищенко І.О.,

канд. іст. наук,
старший науковий співробітник сектору рідкісних видань відділу наукової організації та зберігання фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми у загальному вигляді.

За сучасних умов державотворення та пошуку оптимальних шляхів організації ефективної системи реалізації інтелектуального потенціалу нації є актуальним питання розвитку власної освітньої моделі. Діячі громадської та культурно-просвітницької сфери ніколи не оминали проблем вітчизняної освіти та науки. У нашій статті на прикладі рідкісних видань із фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського проаналізовано бачення відомих діячів науки й освіти XIX – початку XX ст. проблем у галузі вищої освіти та можливих шляхів їх розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загалом проблематика вищої освіти на українських теренах висвітлена у численних різнопланових дослідженнях, зокрема у статті Л.Д. Березівської приділено увагу висвітленню університетської освіти у навчальній літературі [3], Т.А. Стоян [15] та Р.Г. Еймонтова [17], В.М. Мордвінцев [14] розглядають розвиток і реформування системи вищої освіти у другій половині XIX ст., О.В. Мельник зупиняється на питанні історіографії жіночої освіти [13]. У статті Г. Шевчук розглянуто загальний стан освіти у Наддніпрянській Україні XIX – початку XX ст., висвітлено основні етапи її реформування,

приділено увагу становленню вищої та галузевої освіти [16]. Хронологічні рамки дослідження І.В. Довжука охоплюють кінець XIX – початок XX ст. Акцент зроблено на явищах приватної ініціативи у закладах вищої освіти, доброчинності та меценатства, функціонуванні товариств взаємодопомоги [6]. Однак це дослідження має, насамперед, джерелознавче спрямування для ознайомлення науковців із рідкісними виданнями фонду як носієм інформації про розвиток вищої освіти на українських землях зазначеного періоду.

Джерельну базу статті становлять рідкісні видання XIX – початку XX ст. з фонду ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського. Враховуючи розвиток університетів впродовж XIX – початку XX ст. та низку освітніх реформ, що проводилися імперським урядом, питання вищої освіти та дискусії щодо її організації, ролі у суспільному житті не могли не зацікавити представників наукової еліти, освітян і громадських діячів того часу. Видання, що стали об'єктом дослідження, різні за специфікою, спрямуванням, призначенням.

До першої групи можна віднести документи офіційного характеру, що висвітлюють урядові заходи в галузі вищої освіти, розробку законодавчої основи існування та регламентації діяль-

ності вищих закладів освіти. Це, зокрема, видання «Десятиріччя міністерства народної освіти», що надає детальні відомості щодо урядової політики в галузі освіти. У цьому звіті, поданому графом С.С. Уваровим (у 1833–1849 рр. перебував на посаді Міністра народної освіти Російської імперії) визначено основні критерії діяльності університетів, їх роль у процесі асиміляції населення різного етнічного походження, нівелювання мовної та культурної самостійності [5]. До цього ж типу джерел можна віднести «Зауваження зарубіжних педагогів щодо проектів статутів навчальних закладів Міністерства народної освіти» [7], видані у 1863 р. Основну увагу у цьому дослідженні буде звернено на матеріали, що стосуються безпосередньо університетського Статуту 1863 р.

До другої групи належать праці, присвячені діяльності Харківського Імператорського університету та Київського університету Св. Володимира, Вищих жіночих курсів у Санкт-Петербурзі [4]. Д.І. Багалій у ґрунтовному дослідженні, присвяченому діяльності Харківського університету, звертається до загального культурного становища Слобожанщини та чинників, що призвели до створення університету [1; 2], простежує подальший його розвиток у контексті суспільно-політичних і культурно-просвітницьких змін у Російській імперії впродовж сторіччя його існування, подає відомості про науково-викладацький склад університету [9]. У «Історико-статистичних записках про наукові та навчально-допоміжні установи Імператорського університету Св. Володимира (1834–1884)» під редакцією професора В.С. Іконнікова сконцентровано відомості про заснування, функціонування та роль у розвитку наукового та навчального потенціалу університету його структурних підрозділів: наукових товариств, музеїв, спеціалізованих кабінетів, університетських клінік, бібліотеки, видавничої діяльності університету [8].

Третю групу джерел становлять довідкові видання з питань вищої жіночої освіти [11] та довідник, розроблений Д. Марголінім для абітурієнтів [12].

Метою статті є ознайомлення наукової спільноти з рідкісними виданнями XIX – початку XX ст. як джерельною базою для досліджень у галузі історії вищої освіти в Україні, вивчення розвитку української науки та культури зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Видання «Десятиріччя Міністерства народної освіти 1833–1843» [5] є насамперед звітом міністра народної освіти графа С. Уварова за десятирічний період діяльності та відображає офіційний погляд імперського уряду на завдання та форми функціонування освіти всіх рівнів. Викладено основні принципи організації народної освіти в умовах загальноєвропейської хвилі демократичних революцій, детально охарактеризовано процес реор-

ганізації навчальних округів і становище освіти всіх рівнів у різних регіонах Російської імперії. Зокрема, уряд прагнув до побудови чіткої ієрархії закладів освіти, узгодженості навчальних програм і методик викладання з метою забезпечення якісної підготовки кадрів для державної служби і, безперечно, виховання абсолютної лояльності майбутніх службовців. У такому руслі значна увага приділялася розвитку вищої школи, насамперед університетам, що, на думку С. Уварова, мало запобігти шкідливому впливу домашнього виховання та виїзду молоді на навчання до закордонних університетів [5, с. 133]. Так, 25 червня 1835 р. було видано «Положення про управління навчальними округами», за яким гімназії та інші заклади середньої освіти було передано під безпосереднє управління попечителя округу (за попереднім Положенням, ця функція належала до повноважень університетів і, за твердженням С. Уварова, переважувала науковців і викладачів нехарактерними для них обов'язками) [5, с. 6]. Уряд проводив політику розбудови системи закладів вищої освіти імперії, за якою створювалися та реорганізувалися університети, розроблялися нормативно-правові документи для регламентації їх діяльності. Зокрема, положеннями Університетського статуту від 26 липня 1835 р. передбачалося три факультети (філософський, юридичний і медичний), визначено критерії зарахування студентів і тривалість навчання. Вже з наступного року цей статут почав впроваджуватися на базі Харківського університету [5, с. 18–19]. Особливу увагу урядові кола приділяли створеному у 1834 р. Київському університету Св. Володимира, метою якого було не лише забезпечення доступу до вищої освіти населення Наддніпрянських губерній, але й асиміляція польського населення, яке час від часу прагнуло до повернення власної національної або хоча б культурної окремішності (зокрема через революційні настрої окремих представників польського студентства навіть було на деякий час припинено читання лекцій) [5, с. 38–43]. Міністр стверджував, що Київ є найкращим пунктом для знищення польської національності супроти «російського духу» [5, с. 128]. Таким чином, говорячи про діяльність міністерства народної освіти зазначеного періоду, С. Уваров наголошує на основоположному принципі імперської освіти: «православ'я, самодержавство, народність» у сполученні з визнанням необхідності формування власної системи вищих закладів освіти та подолання наявної до того залежності імперського чиновницького апарату та науково-викладацького складу від іноземних спеціалістів [5, с. 106]. Однією з негативних рис такої політики було загальне зросійщення населення, насамперед українського та польського, заборона викладання національних мов [5, с. 116–117, 126].

Видання «Зауваження іноземних педагогів...» [7] містить відгуки діячів освіти Франції, Великої Британії, Бельгії та Німеччини на розіслані у 1862 р. проекти статутів імператорських російських університетів, загальноосвітніх навчальних закладів і загального плану організації народних училищ щодо структури освітніх закладів Російської імперії, загальних навчальних програм, значення класичних мов у системі освіти. Відгуки на Статут для університетів надійшли від Р. фон Молля (педагога з Франкфурта-на-Майні), Р. Беррі (секретаря Комітету шотландських університетів), проф. Рошера (Лейпцізький університет), проф. Ж. де Сент-Ілера, проф. Вехтера (Лейпцізький університет), проф. Озенбрюгена (Цюріхський університет), таємного радника Ольсгаузена (члена Пруського міністерства народної освіти), проф. Бурсіана (Тюбінгенський університет) та ін. На жаль, сьогодні складно встановити детальні відомості про осіб, котрі надіслали власні відгуки, особливо якщо вони не належали до кола відомих вчених і представляли заклади середньої освіти. Тим не менше, маючи досвід роботи у відповідній галузі, вони надавали пропозиції, виходячи із західноєвропейських традицій.

Зокрема, Р. фон Молль, охарактеризувавши три основні типи організації університетів у Західній Європі (німецький, французький та англійський), наголосив, що на основі прочитаного ним Загального статуту російських університетів імперська система поєднала у собі риси німецьких і французьких закладів вищої освіти. Тобто факультети об'єднані в одну структуру, зі спільним керівництвом і представницьким органом (радою університету), викладання навчальних курсів підкоряється регламентації з боку керуючих інстанцій, наявні вступні та випускні іспити, наукові ступені надаються згідно з визначеним порядком [7, с. 13–14]. Автор відгуку висловив пропозицію: орієнтуватися у питаннях організації вищої освіти на французьку систему, яка сприяє підготовці кваліфікованих практиків [7, с. 18]. Цікавим є висловлювання про необхідність існування при університетах адміністративних факультетів для підготовки управлінців [7, с. 20]. Також він пропонував обирати до ради факультетів та університетів лише ординарних професорів, оскільки екстраординарні могли бути зацікавлені у голосуванні проти ординарного професора з метою отримання просування по службі [7, с. 19]. Ради університетів і факультетів мають бути об'єктивними та безсторонніми, що має допомогти уникненню внутрішніх конфліктів, здатних негативно вплинути на діяльність закладу освіти [7, с. 212–213].

Часто зустрічається у зауваженнях обговорення питання про матеріальне забезпечення викладачів та критерії заміщення вакантних посад. Р. Беррі вважав, що оплата праці викла-

дачів має бути диференційована, оскільки це сприятиме їх зацікавленості у якомога якіснішому викладанні своїх курсів лекцій [7, с. 70–71]. Проф. Рошер висловлює співзвучну пропозицію: оплата праці викладача має залежати від рівня його професійної майстерності [7, с. 104–106]. Особливими умовами для підтримання зацікавленості науково-викладацького складу у високому рівні викладання є конкуренція та наявність гонорару за слухання лекцій [7, с. 201].

Так само виникають питання стосовно терміну перебування професорів на посаді понад 25 років (оскільки доти науковець отримує значний досвід та авторитет у науковій сфері) [7, с. 196–197]. Інша думка – викладач, маючи значний досвід, із віком може стати консервативним у своїх поглядах і, таким чином, недостатньо швидко реагувати на нові наукові відкриття [7, с. 307–308].

Фундаментальне дослідження Д.І. Багалія «Досвід історії Харківського університету» [1; 2] присвячене організації та діяльності Харківського університету у перші десятиліття його існування. Дослідник відзначає виключну роль у заснуванні навчального закладу В.Н. Каразіна, аналізує його листування з посадовими особами, впливовими представниками дворянства Харківщини щодо юридичної та фінансової підтримки проекту [1, с. 53–60], наголошує на винятковій наполегливості та деякій гарячковості вченого щодо організаційних питань, через які В.Н. Каразіна і було усунуто від подальшої діяльності на ниві творення університету [1, с. 142]. Наведено початковий проєкт внутрішнього устрою майбутнього університету: замість 4 факультетів – 9 відділень [1, с. 61]. Розглянуто проблеми, з якими стикнувся Харківський університет на початковому етапі діяльності, зокрема недостатню кількість студентів (через відсутність у межах Харківського навчального округу середніх закладів освіти, які проводили б підготовку абітурієнтів достатнього рівня) [1, с. 153, 778–836], матеріально-фінансові труднощі [1, с. 161–184, 405–484], роль університету у розвитку системи освіти [1, с. 1074–1204], організацію навчального процесу та наукову діяльність професорів університету [1, с. 485–778]. За аналогічною структурою побудовано другий том дослідження [2], де висвітлено науково-освітню діяльність Харківського університету та його місце у суспільно-культурному житті Харкова впродовж 1815–1835 рр. Видання надає дослідникам широкі можливості для всебічного вивчення нормативно-правового регулювання закладів вищої освіти, структурних частин університету, особливостей повсякденного життя та побуту, взаємовідносин посадових осіб, врегулювання зловживань і конфліктів в університетському середовищі.

Ювілейне видання до 100-річчя історико-філологічного факультету Харківського університету

«Історико-філологічний факультет Харківського Університету за перші 100 років його існування (1805–1905)» [9] висвітлює структуру факультету та його викладацький склад, навчальні предмети й особливості їх викладання. Діяльність факультету охарактеризована за університетськими статутами 1804, 1835, 1863 та 1884 рр., що регламентували всі сторони університетського життя – права й обов'язки студентів і викладачів факультету, їх наукову, професійну та культурно-просвітницьку діяльність. Упорядник звертає увагу не лише на різнопланові досягнення історико-філологічного факультету, але й на проблеми, що виникали на всіх етапах його діяльності. Зокрема, це численні випадки відсутності викладачів і науковців відповідного рівня для заміщення вакансій [9, с. 101–110], скарги на перевантаження викладачів [9, с. 103], розбіжності у поглядах серед членів ради факультету та винесення ними суб'єктивних рішень [9, с. 102, 132–133], протиріччя між керівництвом факультету та міністерством народної освіти з приводу ефективної організації навчального процесу [9, с. 142–143, 147–148, 154–155] тощо.

У другій частині, «Біографічному словнику професорів та викладачів», зібрано біографії професорів факультету за кафедрами, коротко розкрито їх внесок у розвиток науки (І.О. Срезневський [9, с. 54–57], А.Л. Метлинський [9, с. 82–88], О.О. Потебня [9, с. 95–104], М.Ф. Сумцов [9, с. 104–112], І.І. Срезневський [9, с. 119–124], В.Ф. Цих [9, с. 257–259], В.К. Надлер [9, 282–287], В.П. Бузескул [9, с. 287–291], П.П. Гулак-Артемівський [9, с. 319–326], В.С. Іконников [9, с. 330–331], Д.І. Багалій [9, 334–341]). Цікавим явищем для дослідників, особливо орієнтованих на вивчення окремих персоналій або методики викладання тих чи інших навчальних дисциплін, є те, що у статтях, присвячених науково-викладацькій діяльності професорів, доцентів і лекторів університету, наводяться не лише біографічні факти, перелік праць і просування по службі, але й спогади сучасників про людські якості особистості, риси характеру, рівень викладання, манеру читання лекцій тощо.

У 1908 р. вийшло друком видання «Вищі жіночі курси у С.-Петербурзі: коротка історична записка: 1878–1908 рр.» [4], присвячене організації та подальшій діяльності Вищих жіночих курсів у Санкт-Петербурзі. До його складу входить статут навчального закладу, умови прийому абітурієнток. Розкрито внесок у розвиток Вищих жіночих курсів із боку громадських організацій, насамперед «Товариства допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів» і «Товариства допомоги тим, що закінчили курс наук на Санкт-Петербурзьких Вищих Жіночих курсах». Зазначено, що середина XIX ст. відзначилася загальним зростанням зацікавленості громадськості до підвищення освітнього та культурного рівня населення. Зокрема, набуло акту-

альності питання доступу жінок до вищої освіти. Упорядники видання наголошували на високому значенні освіченості жінок та рівного доступу до вищих закладів освіти для розвитку суспільства. У 1857 р. жінки отримали право слухати лекції в університетах, у 1861 р. за ініціативи професора М. Костомарова організовано Вільний університет, що проіснував лише два місяці, однак його діяльність відобразила значне прагнення жінок до вищої освіти [4, с. 4]. В університетських містах Російської імперії, зокрема у Києві, Харкові та Одесі, засновано читання публічних лекцій без гендерних обмежень [4; 9]. У 1876 р. було дозволено створення вищих жіночих курсів в університетських містах імперії, що було зроблено з метою зменшення кількості жінок, котрі від'їжджали для отримання освіти за кордон, і забезпечення власними кадрами жіночих гімназій та інститутів [4, с. 10].

У виданні «Історико-статистичні записки про наукові та навчально-допоміжні установи Імператорського університету Св. Володимира (1834–1884)» [8] зібрано дані щодо наукових підрозділів Київського Університету Св. Володимира за 50 років його існування. Висвітлено процес створення Комісії для опису губерній Київського навчального округу, Історичного товариства Нестора Літописця, Київського юридичного товариства, нумізматичного кабінету, музеїв (старожитностей і мистецтв), кабінетів (фізичного, мінералогічного, зоологічного тощо), спеціалізованих клінік, обсерваторій і лабораторій, охарактеризовано мету та результати їх діяльності. У книзі міститься стаття, присвячена формуванню та діяльності університетської бібліотеки.

До довідково-статистичних видань належать праці Д. Марголіна «Вадемекумзвищої жіночої освіти...» [11] та довідник для абітурієнтів. У першому виданні висвітлено загальний стан розвитку жіночої освіти, наведено нормативно-правову базу, що регулює права випускниць вищих жіночих курсів, зібрано правила прийому до вищих жіночих загальноосвітніх, спеціальних і професійних навчальних закладів Російської імперії різних типів власності, наведено короткі відомості про організацію навчального процесу та програму навчання, можливості подальшого працевлаштування. Навчальні заклади розподілено за напрямом освіти (загальним і педагогічним; медичним; комерційно-економічним; сільськогосподарським; технічним; професійним; художнім і музично-драматичним).

Довідник із вищої освіти розроблений Д. Марголіном [12] для ознайомлення випускників середніх навчальних закладів Російської імперії з вищими навчальними закладами, особливостями вступу, організації навчального процесу. Висвітлено права й обов'язки студентів, наведено зразки офіційних

паперів, перелік бібліотек, музеїв та інших закладів освітнього характеру. Структуру довідника розроблено з огляду на тип навчання (чоловічі, жіночі та змішані навчальні заклади).

Специфічним є видання М. Литвинова «Прусський професор на чолі російського навчального округу» [10], яке має виражений суб'єктивний характер. У виданні розкрито становище середньої та частково вищої освіти, перебіг студентських протестів напередодні Першої світової війни. Автор вкрай критично розглядає недоліки в управлінні Харківським навчальним округом і роль у культурному, науковому й освітньому житті попечителя П.Е. Соколовського. Розкрито настрої, що панували у суспільстві щодо погіршення міжнародних відносин між Російською імперією, Німеччиною та Австрією, етнічні, національні та релігійні суперечності. У контексті воєнного стану висвітлено явища підозрілого ставлення до іноземних науковців, викладачів і чиновників, особливо тих, котрі мали німецьке походження.

Основна ідея університетської освіти, таким чином, полягала у поєднанні наукового та навчально-практичного напрямів, оскільки студентство після закінчення навчання мало не лише посилити науковий потенціал імперії, але й забезпечити заміщення посад державного значення високоосвіченими кваліфікованими кадрами.

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що серед наявних у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В.О. Сухомлинського рідкісних видань спектр питань, присвячених актуальним проблемам вищої освіти, є доволі широким. Це і висвітлення реформаційних процесів, і аналіз розвитку складових елементів університетів, і обговорення дискусійних моментів. Зазначені документи є цікавими для науковців і надають широкі можливості для проведення досліджень у галузі історії освіти, розвитку закладів вищої освіти, проблематики викладання навчальних дисциплін і забезпечення кадрового складу університетів, надають статистичні відомості про заклади вищої освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): издание иллюстрировано портретами выдающихся деятелей. Т. 1. (1802–1815 г.). Харьков. 1893–1898. 1204 с.
2. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) : с приложе-

нием портретов и планов. Т. 2. (с 1815 по 1835 год). Харьков. 1904. 1136 с.

3. Березівська Л.Д. Університетська освіта в підручниках і навчальних посібниках з історії педагогіки незалежної України. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 1 (32). С. 12–20.

4. Высшие женские курсы в С.-Петербурге: краткая историческая записка: 1878–1908 гг. Санкт-Петербург, 1908. 75 с.

5. Десятилетие Министерства Народного Просвещения 1833–1843. Санкт-Петербург. 1864. 160 с.

6. Довжук І.В. Розвиток вищої освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 92–105.

7. Замечания иностранных педагогов на проекты уставов учебных заведений Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург, 1863. 417 с.

8. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. 68 с.

9. Историко-филологический факультет Харьковского Университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков, 1908. 390 с.

10. Литвинов М. Прусский профессор во главе русского учебного округа. Харьков, 1915. 100 с.

11. Марголин Д. Вадемекум по высшему женскому образованию: полный сборник правил приема и программ всех высших женских общеобразовательных, специальных и профессиональных, правительственных и частных учебных заведений в России. Киев, 1915. 304 с.

12. Марголин Д. Справочник по высшему образованию: руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России. Киев, 1911. 507 с.

13. Мельник О.В. Історіографія системи вищої жіночої освіти на Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми та перспективи. URL: <http://storage.library.ori.ua/online/periodic/iv-10/185-199.pdf>.

14. Мордвінцев В.М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті в другій половині ХІХ ст. 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, Київ, 20–21 жовтня 1992 р. Київ. 1993. С. 184.

15. Стоян Т.А. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 1999. 20 с.

16. Шевчук Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія: Педагогіка*. 2011. Вип. 27. С. 228–237.

17. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы: Шестидесятые годы XIX века. Москва. 1993. 272 с.